

УДК 811.411.21

Троеглазова М. М.

ПОХОДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ АРАБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Стаття присвячена визначенню та окресленню основних джерел походження юридичної термінології сучасної арабської літературної мови, характеристиці впливу римського права та західних правових систем на становлення арабської правничої термінології.

Ключові слова: юридична термінологія, римське право, ісламська юриспруденція, сучасна арабська літературна мова.

Троеглазова М. М. Происхождение юридической терминологии современного арабского литературного языка. – Статья. Статья посвящена определению и описанию основных источников происхождения юридической терминологии современного арабского литературного языка, характеристике влияния римского права и западных правовых систем на становление арабской терминологии права.

Ключевые слова: юридическая терминология, римское право, исламская юриспруденция, современный арабский литературный язык.

Troieglazova M. M. The origins of the legal terminology of Modern Standard Arabic. – Article.

The article deals with the definition and description of the main sources of the legal terminology of Modern Standard Arabic, characterizes the influence of Roman law and Western legal systems on the development of Arabic terminology.

Key words: legal terminology, Roman law, Islamic jurisprudence, Modern Standard Arabic.

Юридична термінологія, як динамічна система, здатна розвиватися, змінюватися, відображаючи всі реалії сучасного життя. Історія розвитку юридичної науки, зміна наукових поглядів, а також інтеграція, культурні та мовні зв'язки – все це знаходить своє відображення як в термінологічній системі в цілому, так і в окремих юридичних термінах.

Метою нашої статті є визначення основних джерел походження юридичної термінології сучасної арабської літературної мови.

Серед дослідників, які працювали над зазначеним питанням доктор Джордж Макдісі, який у своїй праці «The Judicial Theology of Shafi'i: Origins and Significance of Usul Al-Fiqh» виокремлює декілька історичних епох, поняття яких представлені у мові сучасної юриспруденції арабських країн:

1) арабська правова мова Корану, тлумачень правотворчих аятів Корану: виступає не тільки в якості морально-світоглядна основа ісламу, але і як базове джерело правових архетипів;

2) арабська правова мова суни (хадісів): мова переказів про діяння та судження пророка Мухаммада в різних ситуаціях, в тому числі правових;

3) арабська правова мова ісламських юридичних шкіл;

4) арабська правова мова Османської імперії;

5) арабська правова мова колоніальної епохи;

6) сучасна арабська правова мова, що містить елементи юридичної мови західних країн: виникла у зв'язку з проникненням європейської правової теорії в країни Арабського регіону;

7) сучасна уніфікована правова лексика, перекладена арабською мовою, а також сучасна лексика, що характеризує правові інститути, що з'явилися в новітній час [7, 15-20].

Наведений перелік демонструє значну кількість та розмаїття лексичних одиниць арабської правової мови з погляду на їхнє походження.

Б. Г. Фаткулін, в свою чергу, визначає два джерела, які безпосередньо вплинули на розвиток правової мови арабських країн:

1) ісламська юриспруденція – фікг та його складові правотворчі коранічні норми, хадіси юридичного змісту, юридичні норми, які базуються на теоретичних положеннях ісламських правових шкіл;

2) римське право [4, 29].

Під поняттєвим масивом фікга (ісламської юриспруденції) ми розуміємо поняття, які виникли в юридичній практиці Арабського Халіфату та використовувалися в тих країнах, де держава базувалася на ісламських принципах. Даний сегмент понятійного масиву юридичної мови є найскладнішим для сприйняття, оскільки в країнах Європи право та релігія розмежовані.

Мова юридичної техніки арабських країн за своєю природою є мовою, що й досі не нехтує роллю фундаментальних релігійних принципів ісламу. Розвиток правової мови арабських країн тісно пов'язаний зі становленням і розвитком ісламської юриспруденції – фікга [3, 234].

Методологія фікга, на думку відомого ісламознавця, базується на трьох основних складових: Корані, хадісах, а також роботах факігів (вчених, які працювали в сфері становлення та виконання правових норм в період розвитку ісламської держави).

Коранічна складова лексики права арабських країн представляє собою значний лексичний пласт, який прямо чи опосередковано виводиться з правотворчих аятів Корану. Зазначений лексичний пласт став основою ісламської юриспруденції

(фікга) і практично не зазнав змін протягом довгих років існування мови права арабських країн, продовжуючи й до сьогодні формувати основу юридичного тезаурусу в арабських країнах. Велике значення цього пласту лексики зумовлене також тим, що вона входить до лексики багатьох неарабських народів, які в той чи інший час входили в спільноту ісламських народів. Коранічна складова лексики права арабських країн хронологічно тісно пов'язана з першою ісламською державою, створеною в Медині, з тогочасними життям та побутом [4, 32].

Аналізуючи коранічну лексику у сфері юриспруденції, український науковець Сівков І. В. виокремлює наступні тематичні групи:

- 1) лексеми із загальною семантикою «влада, панування»;
- 2) лексичні одиниці зі значенням «людина як намісник (спадкоємець) Аллаха на землі»;
- 3) слова зі значенням «зразок для наслідування (для людей)»;
- 4) лексеми із загальним значенням «помічник», «захисник», «заступник»;
- 5) слова, що позначають поняття «рада», «консультація»;
- 6) лексичні одиниці, загальним значенням яких є «група людей», «спільнота» (в окремих випадках носить релігійний характер);
- 7) група лексичних одиниць, що позначають поняття «сторона»;
- 8) слова із загальним значенням «володар»;
- 9) слова, вживані для позначення законів та приписів Аллаха;
- 10) лексеми із загальною семантикою «визнання», «загальноновизнаність»;
- 11) слова із первинним значенням «розсудити (між кимось)»;
- 12) лексичні одиниці із значенням «відповідальний», «той, хто підтверджує».

Науковець зазначає, що згадані лексичні одиниці в тексті Корану не використовувалися як юридичні терміни, тому не реалізуються в своїх класичних термінологічних значеннях. Так, наприклад, лексема *عرفت* використана в Корані у значенні «добро», «благо». У лексикографічних джерелах зафіксоване значення «відомість», «визнання», «загальноновизнаність», а згодом слово набуло термінологічного значення «звичаєве право», яке використовується у сучасній арабській літературній мові [2, 67].

В Корані вперше з'являються релігійно-мотивовані оператори – слова, словосполучення чи граматичні конструкції, що містять посилання на авторитет релігії. Розділення сакральної юридичної мови та технічної юридичної мови призводить до утворення синонімічних пар. Наприклад, дозвіл в Корані позначається двома різними операторами: релігійно-мотивованим і нейтральним,

тобто таким, в якому не міститься прямої вказівки на те, що правова норма базується на релігійних постулатах.

Релігійно-мотивований дозвіл утворено від кореня *حلل* – *дозволяти, оголошувати «халяль»*, нейтральний – від кореня *جاز (يجوز)* – *був дозволений; أجاز* – *дозволяв*. Релігійно-мотивований припис утворено від кореня *فرض* – *розпоряджатися*, а нейтральний – за допомогою, наприклад *أن تفعلوا عليكم* – *ви маєте виконати наступне*.

На думку Б. Г. Фаткуліна, наявність сакральних операторів вольової поведінки суб'єктів передбачала, що всі правові приписи поділяються на дві групи: до першої входять приписи, дані у божественному одкровенні, друга група приписів створюється людиною для технічного втілення настанов першої групи. Саме тому модальні оператори першої групи превалюють над модальними операторами другої групи. З метою уникнення плутанини тлумачення правових норм й визначення їх пріоритету необхідним було жорстке дотримання такого розподілу. Для розмежування небесного і земного знадобилася окрема наука – фікг, в рамках якої напрацьовано спеціальний методологічний апарат, заснований на досягненнях античної логіки [4, 36].

Процеси секуляризації вплинули на сучасну правову систему більшості держав. Релігійний елемент було видалено з більшості приписів. Відсутність сакральної мотивації призвела до зникнення відповідної термінології та лексики. Разом з тим в праві арабських країн релігійна мотивація продовжує відігравати істотну роль. Всі наведені фактори призвели до різниці в картинах світу у європейських та арабських юристів і до появи значного пласту безеквівалентної лексики в арабських правових джерелах [3, 238].

За нормами фікга, аналізу підлягають не лише аяти Корана, але й хадіси – розповіді про слова та вчинки пророка Мухаммеда, пов'язані із різними аспектами релігійно-правового життя мусульманської спільноти. Хадіси вважають другим після Корана авторитетним джерелом права, оскільки вони містять значну частину принципів й ідей ісламу. Саме хадіси стали засобом адаптації ісламу до нових соціальних умов, що виникли після мусульманських завоювань та виникнення Халіфату. Хоча формально хадіси не мають сили державного нормативного акту, вони встановлюють звичай ведення справ, які визнаються в арабських країнах [4, 38].

Щодо поняттєвого апарату римського права, розуміємо ті поняття, які є спільними для всіх народів, які мешкають у середземноморському регіоні. Середземномор'я та Близький Схід історично пов'язані між собою через Римську імперію. Право Римської імперії панувало в даному регіоні протягом тривалого часу й залишило свій слід в культурі всіх народів регіону.

Римська традиція, на думку деяких науковців, вплинула і на правову науку Арабського світу. Навіть арабські юридичні терміни були перекладені з латинської мови. Так, *الفقه* – переклад з латинського «(juris) prudentia» – *закон*; *علة* (основне поняття з *القياس* – *аналогія, судження за аналогією* – одне з джерел мусульманського права) – відповідник «*ratio legis*» – *правове обґрунтування*; *رأي* – лат. «*opinio*» – *переконаність у правомірності*; *مصلحة* від лат. «*utilitas publica*» – *суспільна користь*. Дуалізм «писаних законів» (*النص*) та «неписаних законів» було взято з «*leges scriptae*» та «*leges non scriptae*», що згодом перейшло також до правової теорії іудеїв в якості розмежування «писаних» та «усних» законів. Ісламське «правове обґрунтування» також було запозичене з римської юридичної науки [6, 13].

Коли ж центр імперії перемістився до Месопотамії в 750 р. н. е. та потрапив під вплив Персії пієтизм та суворий догматизм стали переважати в суспільстві, а іракські науковці для запровадження діючої юридичної системи розробили пропозиції в сфері юриспруденції, запозичені раніше з Римського права. З тих часів почався розквіт ісламської юриспруденції.

Існують також теорії, які заперечують суттєвий вплив Римського права на ісламську юриспруденцію. Науковці спираються на той факт, що араби до ісламу вже послуговувалися певною власною юридичною системою, що походила не лише з королівств на півдні Аравійського півострова, але й виникла через необхідність у міжрегіональній торгівлі. Тож, основи більш пізнього ісламського права можна простежити в доісламській арабській юридичній науці. Перша мусульманська спільнота продовжувала використовувати доісламське законодавство, крім випадків, коли Пророк ісламу Мухаммед вносив певні зміни, відповідно до пророцтв, які отримував. Із розповсюдженням ісламу та розселенням мусульман по всій території Аравії, вони стикалися з певними суспільними проблемами, для розв'язання яких науковці-юристи розпочали роботу з переробки існуючих законів, підпорядковуючи їх корабничим приписам та нормам. Тож, джерела ісламського права були виключно арабського походження – доісламська арабська юриспруденція та юридичні норми з хадісів, а сама правова наука з її нормами та термінологією сформувалася ще до арабських завоювань [6, 14].

Все ж, історичні джерела свідчать, що під час арабських завоювань було захоплено велику кількість наукових бібліотек. Серед книг, що в них зберігалися, знаходилися праці із римського права відомих римських юристів: Гая, Ульпіана та їх учнів. У процесі перекладу книг із римської юриспруденції араби запозичили деякі прийоми структурування юридичних текстів, а також деякі

принципи юридичної техніки, притаманні Римській імперії; вони знайшли відображення в арабській правовій мові [3, 239].

Стиль будь-якого юридичного документа передбачає його чітку логічну структуру. Для надання структурі юридичного документа зрозумілості й прозорості існує поділ документа на частини, розділи, глави, статті, пункти. В якості допоміжних сигнальних одиниць логічного поділу текстів використовуються примітки та виноски. У середньовічних трактатах популярними були коментарі авторів та переписувачів юридичних документів: *كتاب* – *книга (глава)*; *باب* – *частина*; *فصل* – *розділ (книги)*; *فائدة* – *практичне застосування (користь)*; *حكمة* – *зміст*; *مخاتمة* – *заклучна частина*; *تنبيه* – *зауваження*.

Як відомо, на сьогодні структура нормативних актів арабських країн наблизилася до структури сучасних нормативних актів європейських країн, тож в основу структури покладено наступну ієрархію: *قانون* – *закон*; *فصل* – *частина*; *مادة* – *розділ, стаття*; *قسم مادة* – *частина статті, пункт частини статті* [1].

Подібність мовних явищ полягає в запозиченні з правових джерел Римської імперії синтаксичних, граматичних та лексичних конструкцій. Так, наприклад, в окремих арабських правових джерелах імена «Бакр» і «Зейд» позначають двох контрагентів або суб'єктів двосторонніх правовідносин. Тут простежується аналогія з Авлом Агерієм та Нумерієм Негідієм в римських правових джерелах.

Крім того, в арабських юридичних джерелах існує поняття манципації, як способу отримання права на володіння майном. В Давньому Римі існувала традиція, коли римлянин, бажаючи затвердити своє право над власністю, клав на нього руку. В арабських юридичних джерелах термін буквально перекладається як *وضع يده عليه* – *поклав свою руку на нього*, за обставин, коли власник втрачає своє право на власність кажуть *زال يده عليه* – *пропала його рука над цим майном*.

В римських правових джерелах також існує поняття «узурпація» та «узурпатор». В праві арабських країн існує аналогічний термін *غصب* та *غاصب* відповідно.

Лексикон римського права містить поняття реституції (повернення сторін на вихідні позиції). В разі, якщо договір визнається недійсним, все майно, яке передали згідно з договором, повертається до сторін. В арабській правовій мові існує термін *عودة* – *повернення*, який використовують в подібних випадках. Вчені припускають, що він є калькою римського правового терміна [1].

В ранніх правових джерелах арабською мовою чітко простежується нерівність суб'єктів правовідносин залежно від їхнього особистого статусу. Критерієм розподілу слугували належність до

тої чи іншої релігії (мусульмани, християни, іудеї та ін.), ступінь волі (раби, колони, вільновідпущені), ступені правоздатності та правосуб'єктності (осудний, неосудний), належність до певної вікової категорії, належність до одного з арабських племен чи належність до аджам, знатність, належність до роду пророка і т. ін. В римському праві також існували різні категорії: громадяни, негромадяни, патриції, раби, колони, вільновідпущені.

В сфері карного та карно-процесуального права арабські законодавці оперують поняттями, схожими з європейськими поняттями відповідної сфери. Арабське карне право містить поняття виявлення суб'єктивної та об'єктивної сторін злочину, форм провини та ін. Наприклад, *ألة القتل* – *знаряддя вбивства*, *معصوم* – *невинний*, *مفقود* – *зниклий безвісти*.

В арабських країнах виокремився прошарок професійних юристів, які надавали тлумачення певних юридичних питань; аналогічний прошарок кваліфікованих юристів існував і за часів Римської імперії.

Інструментом членування тексту в ході інкорпорації висапує кліше зі значенням посилання на інше джерело. В арабській юридичній мові склалася спеціальна система кліше-посилань до авторитету попередніх джерел: *وغيرها على العرف* – *всі інші відповідно до звичаю* [1].

Б. Г. Фаткулін в своєму дисертаційному дослідженні, проаналізувавши зміст Кодексу Юстиніана в частині цивільного права та зміст правового джерела арабською мовою «*مختصر الوقاية في مسائل الهداية*», доходить висновку, що в цілому проблематика юридичних питань та відповідна термінологія співпадають, що свідчить про подібність в системі назв галузей римського права й галузей права арабських країн.

Таким чином, Б. Г. Фаткулін виділив вищезазначене в якості доказів впливу римського права на процеси формування арабської правової мови та класифікував їх наступним чином:

- 1) подібність у структурі джерел;
- 2) подібність мовних явищ;
- 3) прийоми позначення категорій особистого статусу суб'єктів правових відношень;
- 4) аналогія термінів карного та карно-процесуального права в правових джерелах арабською мовою;
- 5) лексика та структури цивільного та карного процесу;
- 6) аналогія між факігами та римськими юристами;
- 7) лексика та структури кліше-посилань;
- 8) подібність в системі назв галузей римського права й галузей права арабських країн [4, 38].

Починаючи з XIX століття контакти між Арабською та Західною цивілізаціями зміцнювалися, що стимулювало певні зміни в юриспруденції

арабських країн, що не могло не торкнутися ісламських норм та приписів.

Відповідно до норм ісламської юриспруденції, канонічні стандарти, названі Шаріатом, регулюють як суспільні, так і приватні аспекти життя людини. Тому політичні лідери фактично не мають жодних законодавчих повноважень, але є відповідальними виключно за імплементацію «божого волі», відображеної в нормах юриспруденції. Не зважаючи на це, насправді, мусульманські правителі та їхні представники часто відігравали важливу роль в регулюванні фіскальної, адміністративної та системи покарань. Саме ця діяльність і стала основою світського законодавства «канун».

Канун в якості державного законодавства найширше використовувався за часів Османської імперії, де Канун-наме – збірка законодавчих актів, яка містила державні директиви щодо санкцій за кримінальні злочини, оподаткування в містах та сільській місцевості, землекористування, організації ринку, діяльності мануфактур та традиційного виробництва, а також щодо військових справ. Ці законодавчі акти мали б стати для органів юстиції та адміністрації основою для організації та регулювання відносин в аграрній державі, яка спиралася на торгівельні зв'язки; саме такою державою в ті часи була Османська імперія. Канун-наме могли бути загальнообов'язковими, тобто застосовувалися до всіх підпорядкованих імперії територій, або обмеженими, тобто регулювали відносини в окремих регіонах. Крім того, канун-наме могли застосовуватися до окремих груп населення, як правило, платників податків, які працювали на державу; до державних інституцій, таких як яничарський корпус, митниця; канун-наме також регулювали придворний протокол та порядок проведення церемоній.

Точний зміст кодексів кануну визначався місцевими феодалними традиціями та практиками оподаткування, землекористування та управління, які запроваджувалися Османською імперією на захоплених територіях. Через відмінність традицій кодекси різних регіонів та общин могли суттєво відрізнятися, залежно від місцевості, на яку розповсюджувалася їх дія; а через те, що місцеві правове регулювання в певній місцевості спиралося на попередні юридичні системи, кодекси кануну піддавалися їхньому безпосередньому впливу [6, 109-110].

Таким чином, окремі положення європейської правової системи в XIX столітті були закріплені ще в юриспруденції Османської імперії, таким чином забезпечуючи європейців, які мешкали на Близькому Сході, можливість регулювання правовідносин за тогочасними європейськими стандартами. Щодо випадків встановлення торгівельних відносин між європейцями та місцевими мусульманами, відповідно до тогочасного законо-

давства, застосовувалися змішані норми європейського права та Шаріату, що з часом призвело до повного витіснення традиційного права мусульман в окремих сферах суспільних відносин [5].

В Середньовіччі структура мусульманського суспільства залишалася практично незмінною, тому норми та приписи Шаріату в повній мірі відповідали усім внутрішнім потребам, на відміну від зовнішніх викликів, з якими зіткнувся іслам в сучасному світі. Концепції та інститути Західної цивілізації фундаментально відрізняються від ісламської традиції та ісламського права, яке виражає традиції. Через непохитність Шаріату та домінування теорії «такліду» (التقليد – *традиція*, суворе дотримання встановленої доктрини) виник конфлікт між традиційною правовою системою та новими потребами мусульманського суспільства, що призвело до прагнення до самоорганізації за Західними стандартами та на основі Західних цінностей. Тож в сферах, де іслам не міг пристосуватися до сучасних умов, було логічно замість норм Шаріату застосовувати норми, взяті із Західної правової науки.

Найбільш помітними є відносини між Арабськими та Західними країнами в сферах публічного та цивільного права, а також в сфері комерційних операцій. Саме в зазначених сферах неможливість традиційної ісламської правової системи задовольнити сучасні потреби стала найбільш помітною. Так, наприклад, норми щодо правових зобов'язань абсолютно не відповідають сучасним системам торгівлі та економічного розвитку; традиційні форми кримінального судочинства (як то ампутація кінцівки за крадіжку чи забиття камінням до смерті за порушення подружньої

вірності) суперечать принципам гуманізму; поняття «вбивство» в межах держави, яка функціонує в сучасних умовах, не може розглядатися в якості цивільного правопорушення; і, найголовніше, широкі дискреційні повноваження, надані правителю за нормами доктрини «тагзіру» у Шаріаті (التحذير – *застереження, попередження*; покарання на розсуд правителя), є неприпустимими з погляду політичного устрою сучасних держав [5].

Тож, виникла необхідність у розмежуванні понять الشريعة – *Шаріат*, الفقه – *Фікх* та القانون – *канон, закон*, оскільки під першими розуміють низку релігійних аспектів юридичних систем арабських країн, а останнє використовується для позначення світських аспектів юриспруденції [6, 29].

Таким чином, історія арабської правничої мови через значну залежність від релігії позначена високим ступенем консерватизму. Сучасна юридична арабська, звичайно, співпадає з офіційною мовою, названою الفصحى – *сучасна арабська літературна мова*, та все ж значна кількість граматичних конструкцій та лексики походить від класичної арабської мови, представленої зокрема в Корані. Крім того, не можна заперечувати вплив римського права та західних правових систем на розвиток та становлення юридичної термінології сучасної арабської літературної мови.

Варто зазначити, що в сучасній арабській літературній мові необхідно досягти гармонії між прагненням до збереження ісламської традиції та впливом західних структурних та лексичних запозичень. Особливу увагу варто приділити регіональним відмінностям у мові юриспруденції арабських країн.

Література

1. Ахмедов А. Ш. Проблема влияния римского права на мусульманское право [Електронный ресурс] / А. Ш. Ахмедов // IVS ANTIQVVM. Древнее право. – 2008. – Режим доступа к ресурсу: <http://elar.uniya.ac.ru/jspui/handle/123456789/3361>.
2. Сівков І. В. Розвиток суспільно-політичної і юридичної лексики сучасної арабської літературної мови: дис. канд. філ. наук: 10.02.13 / І. В. Сівков – Київ, 2008. – 327 с.
3. Фаткулин Б. Г. Компаративный анализ особенностей правового языка арабских стран / Б. Г. Фаткулин. // Вестник челябинского университета. – Челябинск, 2002. – С. 233-240.
4. Фаткулин Б. Г. Развитие арабского правового языка: межъязыковое и межкультурное взаимодействие и проблемы перевода: дис. канд. фил. наук / Б. Г. Фаткулин – Екатеринбург, 2003. – 212 с.
5. Athamina K. The Influence of Western Legal Heritage on Islamic Religious Law in Modern Times [Electronic source] / Khalil Athamina. – 2013. – Mode of access to the source: <http://www.qsm.ac.il/mrakez/asdarat/jamiea/9/2--khaleel%20athamneh.pdf>.
6. Bearman P. The Ashgate Research Companion to Islamic Law / P. Bearman, R. Peters., 2014. – 432 с.
7. Makdisi G. The Judicial Theology of Shafi'i: Origins and Significance of Usul Al-Fiqh / George Makdisi // Istudia Islamica. – 1984. – № 59. – P. 5-47.

Словники

8. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь: В 2 т. – 11-е изд., стереотип. / Х. К. Баранов. – М. : Живой язык, 2006. – 456 с.
9. Борисов В. М. Русско-арабский словарь / В. М. Борисов. – Москва: Сам Интернешнл, 2006. – 1120 с.
10. Karam A. Mu'jam mustalahat al-shari'ah wa al-Qanun / Abd al-Wahid Karam., 1998. – 564 с.
11. Qal'aji M. R. Mu'jam Lughat al-Fuqaha / M. R. Qal'aji, H. S. Qunaybi. – Beirut: Dār al-Nafā'is lil-Nashr wa-al-Tawzi', 2006. – 644 с.